

УДК 911.3

Бондарець Д.С.

Територіальний розподіл рекреаційних ландшафтів Запорізької області

Постановка проблеми. Рекреаційний потенціал Запорізької області створює передумови для перспективного розвитку курортного господарства України. На сучасному етапі ця територія є рекреаційним резервом країни, знаходиться, в більшості, на шляху екстенсивного освоєння. Дослідження рекреаційних ландшафтів області практично не знайшли відображення у працях економістів і географів.

Ландшафти Запорізької області мають значний рекреаційний потенціал, до якого відносяться відповідні природні передумови для розвитку рекреації, а саме сприятливі кліматичні умови, піщані пляжі, рівнинний рельєф, лікувальні грязі та мінеральні води і інше. Загальна площа земель природоохоронного, рекреаційно-оздоровчого та культурного призначення, на яких існують відповідні рекреаційні ландшафти за даними Запорізького обласного головного управління земельних ресурсів на 01.01.2006 складає 4918,5 га [3].

Виділення невивчених сторін проблеми. Рекреаційні ландшафти в області представлені кліматичними курортними, рельєфними, водними, біотичними, бальнеологічними, ландшафтами природно-заповідного фонду, культурними та культурно-історичними рекреаційними ландшафтами. Вивчення природно-ресурсного потенціалу для можливостей рекреації в Запорізькій області проводилось з точки зору економічної та соціальної географії. Територіальний розподіл рекреаційних ландшафтних комплексів в області і їх стан з точки зору ландшафтознавства не вивчався.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивчення природних умов для рекреації та аналіз розвитку рекреації в області проводили Сорокіна Н.С., Тюкова В.В., Донченко, Сажнева Н.М та інші. Сорокіна Н.С. та Тюкова В.В. вивчала кліматичні особливості території області і їх вплив на рекреаційний потенціал. Сажнева Н.М. вивчала природні умови приморських територій та приморські рекреаційні системи Запорізької області. Вивчення територіального розподілу систем розселення на приморських територіях одночасно з розміщенням відповідної інфраструктури та туристсько-рекреаційних об'єктів вивчала Донченко Л.М.

Метою дослідження є систематизація наявних відомостей про територіальний розподіл та особливості рекреаційних ландшафтів Запорізької області.

Основний виклад матеріалу. Кліматичні курортні ландшафти в області можна виділити в районах з найбільшою повторюваністю сприятливих погодних умов. Рекреація можлива лише за сприятливих погодних умов. Найбільша повторюваність сприятливих погод у Запорізькій області – 81,8% – спостерігається на узбережжі Азовського моря, у Придніпров'ї та в межах Приазовської височини вона складає 74,5 %. Несприятливі погодні умови (надто жарко) частіше спостерігаються на межиріччі рр. Дніпра і Молочної. Сприятливі погоди переважають у травні: 63% в межах придніпровської частини області та

Приазовської височини і 49,3% на узбережжі Азовського моря. У вересні повторюваність сприятливих погод 71,8% та 72,6% відповідно. З цього можна зробити висновок про те, що найбільш сприятливим для відпочинку районом області є прибережна зона Азовського моря. Тобто, море є пом'якшуючим фактором для погодних умов [7]. Однак кліматичні умови для рекреації в області самостійно не використовуються, а лише з поєднанням використання інших природних ресурсів, зазвичай водних та бальнеологічних.

Водні рекреаційні ландшафти в області представлені на узбережжі Азовського моря, Молочного і Утлюкського лиманів, берегах Каховського водосховища та р. Дніпро, берегах малих річок області та їх прибережних смугах. Загальна довжина берегової лінії Азовського моря складає 338 км, але з них потенційно придатними до рекреації є 208 км, а ширина пляжів складає близько 30 м [6]. Пляжно-рекреаційні ландшафти берегів Азовського моря області вкриті піщаними та черепашковими пляжами, море біля берегів мілководне, дно рівне та плавно занурюється від берега. Типи берегів – абразійні та абразійно-аккумулятивні.

На берегах Азовського моря склалися рекреаційні ландшафти внаслідок як організованого, так і стихійного тривалого і короткочасного відпочинку місцевого значення, причому площа організованих рекреаційних ландшафтів менша. Стихійні рекреаційні ландшафти сформувались біля: селищ Новопетрівка і Луначарське – Бердянського адміністративного району; Орлівка та Райнівка – Приморського району; Радивонівка і Атманай – Якимівського району; Чкалове, Ботієве, Степанівка-Перша та біля с. Приморський Посад – Приазовського району. Ці ландшафти мають вигідне географічне положення і сприятливі природні умови для організації рекреаційної діяльності. В межах вказаних рекреаційних ландшафтів відсутня необхідна інфраструктура для відпочинку за сучасними вимогами, але незважаючи на це, дані рекреаційні угіддя освоюються стихійно. Освоєння відбувається за рахунок неорганізованого сезонного відпочинку рекреантів переважно з особистим автотранспортом. Недоліком стихійного освоєння є відсутність контролю за станом природного середовища в їх межах.

Територія Бердянського курорту поєднує Бердянську косу з її кореневою частиною, курортну зону міста Бердянська, а в перспективі може приєднати до себе рекреаційні угіддя стихійного тривалого і короткочасного відпочинку локального значення, які розташовані біля с. Луначарське, (розташоване на захід від міста Бердянська), та біля с. Новопетрівка (розташоване на схід від міської межі м. Бердянськ). Тут формуються санаторно-курортні приморські рекреаційні ландшафти.

Бальнеологічні рекреаційні ландшафти мають такі ресурси для розвитку рекреації як родовища мінеральних вод та лікувальних грязей. Бердянський грязьовий приморський курорт розміщений на південному сході Запорізької області.

У кореневій частині Бердянської коси на основі природних грязьових ресурсів і мінеральних вод, розвивається санаторно-лікувальна підгалузь з лікувальними установами. На Бердянській косі склалася зона оздоровчого відпочинку. Тут розташовані переважно бази відпочинку і дитячі оздоровчі установи. Є резерви для розвитку комплексу пансіонатів цілорічного використання. Територіальна структура курорту Бердянськ характеризується

процесом формування рекреаційних комплексів і функціонуванням одиничних рекреаційних центрів.

Кирилівський бальнеокліматичний грязьовий приморський курорт на південному заході Запорізької області територіально поєднує власне смт. Кирилівку, коси Пересип і Федотова. Основними лікувальними ресурсами ландшафтів курорту є мулисті грязі та ропа озер Червоне, Велике, затоки Азовського моря, а також мінеральні хлоридні й натрієві води. Клімат курорту Кирилівка – помірно-континентальний, аналогічний до клімату рівнинного Криму. Курорт використовує мулисті сульфідні грязі у руслах річок Великий та Малий Утлюк, Утлюцькому й Молочному лиманам та високомінералізовані хлоридні натрієві мінеральні води [5]. У межах курорту „Кирилівка” є ряд природних обмежень розвитку цілорічної рекреації, до яких відносяться: нестійкий сніговий покрив у зимовий період; весняні пилові бурі і сухоті, під час яких швидкість вітру досягає 20-30 м/с; періодична затоплюваність кіс; досить високий ступінь освоєння території. Обмеженням є і низький ступінь привабливості цієї території, її пейзажна одноманітність і відсутність необхідної штучної складової не лише природного, але і соціального-економічного характеру: відсутність загального курортного центру і парку, а також міжвідомча розбіжність, незадовільне культурно-побутове, господарське і медичне обслуговування рекреантів, проблеми водопостачання, очищення і відводу стічних вод, газопостачання, теплофікації, забезпечення спортивними спорудами. Серед соціально-економічних передумов найбільш сприятливою для розвитку рекреації в межах курорту „Кирилівка” є достатньо розвинена транспортна інфраструктура. На косі Федотовій переважний розвиток одержали спортивна та оздоровча підгалузі. Спортивна підгалузь представлена турбазами, а оздоровча підгалузь – базами відпочинку і дитячими оздоровчими установами.

В межах рекреаційних ландшафтів біля с. Радивонівка також представлені місцями як організованого, так і стихійного тривалого і короткочасного відпочинку. На цій території існують бази відпочинку, де здійснюється відпочинок дорослих на базах відпочинку і оздоровчий відпочинок дітей у дитячих оздоровчих установах(с. Богатир, Алтагирське лісництво).

Приморський оздоровчий курорт місцевого значення розташований на півдні Запорізької області. В його межах формуються кліматичні та водні рекреаційні ландшафти. На сучасному етапі він функціонує в стихійному режимі й в функціональному плані відноситься в його межах розвивається лише оздоровча підгалузь.

Ситуація з використанням ресурсів рекреаційних ландшафтів азовського узбережжя Запорізької області має такі особливості: 1) у межах рекреаційних поселень відсутня комплексність у розвитку господарства; 2) в цілому для території узбережжя Азовського моря характерна низька естетична привабливість території внаслідок одноманітності; 3) кількість неорганізованих рекреантів зростає; 4) територіально нерівномірно розподіляються відпочиваючі, що концентруються на найбільш освоєних територіях (Бердянськ, Кирилівка), що спричинює дигресійні зміни у компонентах ландшафтів; 5) характерне яскраво виражена сезонність рекреаційного потоку, низький рівень розвитку і управління господарством, слабка транспортна спроможність; 6) слабо розвинута економічна база, як міст-курортів, так і рекреаційних поселень. Мережа рекреаційних підприємств розміщена нерівномірно на території Запорізької

області. Більша частина цих підприємств сконцентрована в основному ареалі розселення, що призводить до надмірної концентрації рекреантів у великих і недостатній набір і обсяг рекреаційних послуг у малих населених пунктах [2].

Нерівномірність розміщення рекреаційних закладів призводить до нерівномірних антропогенних навантажень на ландшафти. Нерівномірність навантаження, наприклад, надмірна кількість відпочиваючих на пляжах призводить до різкого погіршення їх санітарного стану, засмічення, не кажучи про вплив на морські організми, що мешкають у прибережній зоні моря. На таких пляжах і самі люди почуваються гірше і якість відпочинку знижується.

Рельєфні рекреаційні ландшафти в Запорізькій області представлені лише на схилах приазовської височини у вигляді виходів корінних порід у долинах річок Берди та Молочної а також в окремих місцях на вододілах. Однак їх можливості на даному етапі використовують обмежено, головними чином для місцевої рекреації. Причиною тому є відсутність освоєння та порівняно мала естетична привабливість. Винятком є лише виходи гранітів на території філія Українського степового заповідника „Кам’яні Могили”, та піщаникові брили „Кам’яної Могили” в долині ріки Молочної.

В області існує ряд рекреаційних ландшафтів – об’єктів природно-заповідного фонду. В області наявні такі об’єкти природно-заповідного фонду як заповідники, заказники, пам’ятки природи державного значення. Станом на 1.01.2007 р. площа природно-заповідного фонду Запорізької області становить 71700 га (312 територій та об’єктів), в тому числі 22 території та об’єкта загальнодержавного значення [4].

Заповідників на теренах Запорізької області лише два – Національний заповідник Хортиця та філія Українського степового заповідника „Кам’яні Могили”, який знаходиться на межі з Донецькою областю. В межах Національного заповідника Хортиця охороняють ландшафт, об’єкти культурно-історичної спадщини, рослинний та тваринний світ. Головним тут є збереження вигляду острова таким, яким він був за часів Запорізької Січі. В межах заповідника „Кам’яні Могили” охороняються степові рослинні та тваринні угруповання (зокрема кілька видів, занесених до Червоної книги України) та ландшафт степів з виходами корінних порід Українського щита.

В заказниках області охороняють типові ландшафти, флористичні та фауністичні угруповання, окремі види рослин і тварин, окремі унікальні об’єкти природного походження. Заказники: Дніпровські пороги біля о. Хортиця, орнітологічний заказник Великі та Малі Кучугури на Каховському водосховищі, Старобердянський ландшафтний заказник, Радивонівський лісовий заказник, Алтагирський зоологічний заказник, гідрологічний заказник Молочний лиман та заказники місцевого значення Корсацький та Федотова коса. Ботанічні пам’ятки природи державного значення: балка Балчанська (28 га, поблизу с. Дніпровка Вільнянського району), урочище Пристіни (17 га, поблизу с. Григорівка Запорізького району), балка Розсохувата (27 га поблизу с. Петро-Михайлівка Вільнянського району). Геологічні пам’ятки природи державного значення: Гранітні скелі (15 га, поблизу с. Миколаївка Бердянського району), Кам’яна Могила (3 га, поблизу с. Мирне Мелітопольського району). Ландшафтна пам’ятка природи державного значення – Балка Скотувата (30 га поблизу с. Новомиколаївка Гуляйпільського району), де охороняються ділянка незайманого степу, каскад ставків на дні балки.

Відповідно до Указу Президента України від 10 лютого 2006 року № 121 був створений Національний природний парк „Великий Луг”. Парк створено на базі регіонального ландшафтного парку „Панай”, орнітологічного заказника загальнодержавного значення „Великі і Малі Кучугури”, ландшафтного заказника загальнодержавного значення Крутосхили Каховського водосховища. Територія НПП „Великий Луг” включає частину Каховського водосховища з архіпелагом островів Великі і Малі Кучугури, ділянку його берегової лінії в районі населених пунктів Скельки - Енергодар, Маячанську балку та урочище Білозірське [1].

Загальна площа Парку складає 16756,0 га, серед яких 9324,0 га земель, які були надані йому в постійне користування, та 7432,0 га земель, що включені до його складу без вилучення у землекористувачів (площі водного фонду, підпорядковані Василівській районній державній адміністрації) [1]. Національний природний парк створений з метою збереження, відтворення та раціонального використання типових і унікальних природно-ландшафтних та історико-культурних комплексів степової зони, що мають важливе природоохоронне, наукове, естетичне, рекреаційне та оздоровче значення.

Перелічені рекреаційні ландшафти об’єктів природно-заповідного фонду Запорізької області можуть використовуватись для рекреації виходячи з їх порівняно високих естетичних якостей – проведення екскурсій, походів тощо. Однак планування рекреаційної діяльності в їх межах повинно спиратись на особливості заповідного режиму території та її рекреаційну ємність, дотримання якої дозволить запобігати перенавантаженням на природу. Виходячи з порівняння естетичних та деяких інших якостей цих об’єктів, можна сказати, що більшість з них придатні для місцевої рекреації. Винятками можуть бути лише о. Хортиця та Кам’яна Могила у Мелітопольському районі. Перший є об’єктом культурно-історичної спадщини, а другий є справді унікальним за походженням геологічним об’єктом на скелях якого збереглись малюнки давньої людини. Формування рекреаційних ландшафтів в межах об’єктів природно-заповідного фонду області закономірно відбувається таким чином, щоб не змінювати природний вигляд ландшафту, який є об’єктом рекреації. Загроза збереженню цих ландшафтів виникне лише тоді, коли потік рекреантів стане надто потужним.

Помітне місце в рекреації області займає приміська рекреація в межах культурних ландшафтів у зелених зонах міст, дачних та садово-городніх товариствах, поширення набуває сільський туризм. Площа земель, що використовуються для таких видів рекреації в межах садових кооперативів та індивідуальних садових ділянок 11186,5 га, а для дачного будівництва використовують 327,8 га [3]. Особливість такої рекреації в тому, що вона передбачає активний відпочинок людей, працю на свіжому повітрі для власного задоволення. В результаті формується досить своєрідний, глибоко змінений антропогенний ландшафт, аналогічний до сільськогосподарського, але на відміну від нього він виконує головним чином рекреаційну функцію. Люди в його межах перебувають та діють зазвичай у теплу пору року з піками навантажень у вихідні та свята.

Подібним за змістом є такий вид рекреації як сільський зелений туризм, однак в області зараз такий туризм тільки починає набувати поширення, а постачальниками таких послуг є окремі сільські мешканці, що облаштовують для цього свої присадибні ділянки та будинки. Однак говорити про виникнення у зв’язку з цим нової категорії рекреаційних ландшафтів поки зарано, оскільки вони

використовують для рекреації територію сіл, агроландшафти, прилеглі лісові насадження, водні об'єкти. Кількість осіб, що надають такі послуги в області поки надто мала, а цей вид рекреації має багато невикористаних можливостей та потребує популяризації.

Культурно-історичні ландшафти в області представлені порівняно невеликою кількістю об'єктів культурно-історичної спадщини. Пам'яток архітектури дуже мало, область характеризується досить недавньою забудовою. Переважають в області місця історичних подій, археологічні пам'ятки, наявні парки-пам'ятки садово-паркової архітектури в Мелітополі, Запоріжжі.

Стан розвитку рекреаційної сфери Запорізької області характеризується такими основними проблемами [4]:

- недостатньо глибоким рівнем усвідомлення населенням та органами влади, що здійснюють регулювання у сфері туризму і діяльності курортів, ролі та значення туризму для соціально-економічного розвитку регіону;

- відсутністю системи раціонального використання туристичних ресурсів, невизначеністю напрямів їх освоєння та розвитку, неефективним і позаконним використанням унікальних природних та історико-культурних ресурсів;

- відсутністю досконалої регіональної інвестиційної політики у сфері туризму і діяльності курортів, недостатньою підтримкою розвитку нових пріоритетних видів туризму, таких як в'їзного та внутрішнього туризму, сільського та екологічного туризму;

- відсутністю належного планування розвитку туризму, параметрів туристичного потоку відповідно до наявних ресурсних можливостей, потреб населення та економіки держави, фінансового забезпечення „Програми розвитку рекреаційно-курортного комплексу та туризму в Запорізькій області до 2010 року”;

- недосконалістю організаційно-правових та економічних механізмів реалізації державної політики у сфері рекреації, слабкою координацією та взаємодією між органами державної влади і місцевого самоврядування;

- відсутністю цілісної та комплексної системи управління туристичними ресурсами, різним відомчим підпорядкуванням туристичних ресурсів;

- недостатнім нормативно-методичним та інформаційним забезпеченням діяльності органів місцевого самоврядування, громадських організацій та суб'єктів підприємницької діяльності у сфері туризму і діяльності курортів;

- недостатнім рівнем науково-методичного та кадрового забезпечення, зокрема у сфері управління на державному та місцевих рівнях.

Висновки. Таким чином, рекреаційні ландшафти в Запорізькій області представлені кліматичними, водними, бальнеологічними, рельєфними, ландшафтами природно-заповідного фонду, культурними та культурно-історичними ландшафтами. Збільшення площі рекреаційних ландшафтів відбувається за рахунок стихійного та організованого освоєння, причому використання ландшафтів для окремих видів стихійної рекреації зустрічається часто. Водні рекреаційні ландшафти формуються в Запорізькій області вздовж узбережжя Азовського моря, Молочного лиману, Каховського водосховища р. Дніпро, берегів малих річок та інших водних об'єктів. Характерна інтеграція на узбережжі Азовського моря кліматичних, водних та бальнеологічних ландшафтів. Окремими видом рекреаційних ландшафтів є культурні рекреаційні ландшафти – дачні, садово-городні, зелені зони міст, які використовують для приміської рекреації,

ландшафти об'єктів природно-заповідного фонду. Рельєфні рекреаційні ландшафти в області мають найменше поширення, враховуючи одноманітність поверхні області. На розвиток рекреаційних ландшафтів впливають соціально-економічні чинники, а проблеми та недоліки соціально-економічної сфери завжди відбиваються на природокористуванні.

1. Воронка В.П. Природоохоронні території у структурі природно-ресурсного потенціалу Запорізької області // Екологічний стан природно-територіальних комплексів Запорізької області і суміжних територій в умовах сучасного природокористування / Відп. ред. Л.М. Даценко, В.П. Воронка. – Мелітополь, 2006 С. 55-77. 2. Донченко Л.М. Територіальна організація приморської рекреаційної системи розселення (на прикладі Запорізького Приазов'я): Автореф. дис. ... канд. геогр. н.: 11.00.02 / Одеський національний ун-тет. – Одеса, 2002. – 16 с. 3. Звіт про кількісний та якісний склад земель за станом на 10.01.2006 Запорізького обласного головного управління земельних ресурсів. – Запоріжжя, 2006. 4. Звіт про стан навколишнього природного середовища в Запорізькій області у 2006 році Державного управління охорони навколишнього природного середовища в Запорізькій області. – Запоріжжя, 2006. 5. Розміщення продуктивних сил: Підручник / В.В. Ковалевський, О.Л. Михайлюк, В.Ф. Семенов та ін. / За ред. В.В. Ковалевського, О.Л. Михайлюк, В.Ф. Семенова. – К.: Знання, 1998. – 501 с. 6. Сажнева Н.М., Левада О.М., Чепиль Ю.А. Оценка природных рекреационных предпосылок Запорожского Приазовья // Проблемы экологии и природопользования: Сб. науч. тр. преподавателей и сотрудников естественно-географического ф-та. – Мелітополь, 1994. С.60-63. 7. Сорокина Н.С., Тюкова В.В. Рекреационные условия и ресурсы Запорожской области // Проблемы экологии и природопользования: Сб. науч. тр. преподавателей и сотрудников естественно-географического ф-та. – Мелітополь, 1994. С.17-35.

Existing data on territorial distribution and features of recreational landscapes of the Zaporizhya region are systematized.